

FİRDAWS AL-IQBĀL, *History of Khorezm*, By Shir Muhammad Mirab Munis And Muhammad Rıza Mirab Agahi, Translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel (Şir Muhammed Mîrâb Munis ve Muhammed Rıza Mîrâb Agahî, *Firdevs el-İkbâl, Harezmi Tarihi*, Çağatayca'dan tercüme eden ve notlayan Yuri Bregel), Leiden-Boston-Köln 1999 (LXXVII+718 s.- iki soy kütüğü - üç harita), Brill yayını.

İçindekiler (s.V)'den sonra eserin Giriş bölümü (Introduction, s. VII-LV) beş kısımdan oluşuyor:

1 - Ülke (The Country, s. VII-XV):

Yuri Bregel girişte önce Harezmi* hakkında çeşitli bilgiler veriyor. Ona göre, " Harezmi, Orta Asya'da deltası dahil olmak üzere Amu Derya (Ceyhun)'nın aşağı vadisinde uzanan nispeten küçük bir bölgedir. Bununla beraber çeşitli zamanlarda kültürel ve siyasî sahanın etkisiyle veya idarecilerinin doğrudan otoritesiyle, batıda Hazar Denizi ve Aral Gölü arasındaki Üstyurt platosu, Kara-Kum Çölü'nün kuzey kısmı, hattâ bazı zamanlar güneye Horasan'a âit dağların kuzeyi boyunca uzanan vahalar ve kuzey-doğuda Sır-Derya (Seyhun) nehri deltasına doğru Kızıl-Kum çölü de bu bölge içindedir" (s. VII). Ayrıca gerek İslâm öncesi gerekse İslâmî dönemde Harezmi resmî olmasa bile, fiilî olarak genelde siyasî bağımsızlığını devam ettirmiştir. Harezmi tarihinde sadece bir kere büyük bir imparatorluğun (12. yüzyıl-13. yüzyılın başı Harezmişahlar'ın) merkezi olmuştur. Bu bölge, Moğol devrinden sonra 20. yüzyıla kadar, Orta Asya'daki Türk edebî dil ve edebiyatının gelişmesinde önemli bir rol oynadı (s. VIII). Bregel'e göre, Harezmi zaman zaman çeşitli devlet ve toplulukların akın ve yağmalarını görmüştü, söz gelişi Moğollar, Timur, Şeybanî Han'a bağlı Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar gibi. Bregel'in tarihi olaylar hakkında verdiği bilgiler kısaca böyledir.

O, daha sonra Harezmi'deki edebî faaliyetlere geçiyor; "19. yüzyılın başından itibaren Harezmi sayısız şair ve yazarlar ortaya çıkarmıştır. Onların tümü Çağatayca yazıyordu. Moğol devri sırasında Harezmi; Orta Asya Türk edebî dilinin gelişmesinin görüldüğü başlıca merkezlerden biri idi. ... Bu gelişmede bilhassa önemli bir rol Harezmi'e âit tarih yazıcılığına âitti. Harezmi'deki Özbek Hanlığı'nın tarih yazıcılığı sadece Çağatayca idi. Buna karşılık komşusu Buhara Hanlığı'nda sadece Farsça idi". Bregel'in verdiği bilgiye göre, "Harezmi'de Çağatayca yazılmış meşhur ilk eser Ötemiş Hacı (1550)'nin *Tarih-i Dost Sultan*'idir. Bu eserin yazma olarak tam bir nüshası merhum (Ord. Prof. Dr.) Zeki Velidi Togan'ın kütüphanesinde muhafaza edilmektedir" (S. XIII). (Bu eser üzerinde Prof. Dr. Mustafa Kafalı çalışmıştır, bk. *Altın Orda hanlığının kuruluş ve yükseliş devirleri*, İstanbul 1976). "Ancak Ötemiş'in eseri görünüşte sadece Cuçi Ulusu'nun tarihini ihtiva ediyor. Bu bakımdan Hive'ye mahsus tarih yazıcılığı Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-i Türk*'ü ile başlar". Öte yandan "Harezmi'de Çağatay edebî geleneği, 18. yüzyılda hanlığını siyasî ve kültürel çöküşüne rağmen Ebu'l-Gazi'den sonra da devam etmiştir". (s. XIV).

* Her ne kadar Bregel bu kelimeyi "Horezm" olarak okumuşsa da, Türkçede "Harezmi" kullanıldığından bu şekli tercih ettik.

2 - Yazarlar (The authors, s. XV-XXV);

Eserin Özbek yazarlarından birisi Kongrat hanedanının ilk tarihçisi Munis idi. Bregel onun hayat hikâyesi hakkında kısaca özetleyeceğimiz şu bilgileri veriyor; Munis'in tam ismi, Şir Muhammed el-mulakkab bi'l-Munis İbn Emir 'Avaz Biy Mirâb'dır. Doğum tarihi köpek yılı, 1192/1778'e tekabül etmektedir. Onun ne tür bir eğitim aldığı söylemek zorsa da, her halükârda Farsça ve Arapça'yı iyi bildiği, gençliğinden itibaren şiir ve tarihe yöneldiği anlaşılıyor. Munis 31 Temmuz 1806'da, atalarının beş nesil sürdürdüğü bir göreve, mirablığa tayin edildi. Mirâblar, devletin bir görevlisi olarak, ülkenin sulama sistemine, bu sistemin yapımına, muhafazasına ve tamerine nezaret etmekteydiler. Bu görevinin dışında, askeri seferlerde ve hükümdarın av partilerinde hana refakat etme hizmetini görmekteydiler.

Onun hükümdar hâmileleri edebî kabiliyetini taktir etmişlerdi. Nitekim El-Tüzer (veya İl-Tüzer, 1804-1806) Han 1805 yılı ortalarında ondan hanedanın tarihini yazmasını istemişti. O, *Firdevs el-İkbâl* başlığını taşıyan bu eser ile El-Tüzer Han'ın ölümüne kadar meşgul oldu. Görünüşte mirâb görevine tayin edilmesine kadar süren bir fasıladan sonra yeni han Muhammed Rahim (1806-1825)'in emriyle eserini özetledi. Fakat aynı han tarafından Mirhand'ın *Ravzat es-Safa*'sını Türkçe'ye tercüme etmesi emrinin verilmesiyle 1819 yılı ortasında *Firdevs el-İkbâl* üzerindeki çalışmayı bir kere daha terketmek zorunda kaldı. Muhammed Rahim Han'ın ölümüyle başa geçen Allah-Kul (1825-1842) Munis'den tercümeyle devam etmesini istedi. Munis o kadar çok meşgul idi ki, bir daha *Firdevs el-İkbâl*'e dönmeğe muvaffak olamadı.

Munis Haziran 1829 sonunda Allah Kul Han'ın ordusuyla çıktığı Horasan seferlerinin birinde öldü. Ordu Lutfâbâd kasabası civarında iken bir kolera salgını başladı ve Munis Harezmi'e dönüş yolunda ölenler arasında idi. Böylece o, her iki eseri *Firdevs el-İkbâl* ve *Ravzât es-Safa*'yı bitiremeden ölmüştü.

Bu her iki esere devam işi, Agahî müstear ismini kullanan yeğenine kalmıştı. Bregel'in verdiği bilgilere göre; Bu Özbek tarihçisinin tam ismi Muhammed Rıza b. Er Niyaz Beg idi. Munis'in ölümünden sonra Agahî de mirâblık görevine tayin edilmişti. Muhammed, Emir Han'ın devrinde hastalığı sebebiyle görevinden çekildi (13 Kasım 1851) ve hayatının geri kalan kısmını edebî çalışmalara ayırdı. Agahî, Ruslar'ın Hive'yi zabtetmesinden bir yıl sonra 1874'de öldü. Onun şiirleri *Ta'viz el-âşkın* başlıklı bir divânda toplanmıştır. Agahî Farsça'dan Çağatayca'ya bir mütercim olarak çok verimli idi. Divânına yazdığı önsözünde tercümelerinin toplam sayısını 19 (bunlardan biri Osmanlı Türkçesi'nden) olarak veriyor. Agahî 1839-1840'da *Firdevs el-İkbâl*i tamamlamak için Allah Kul'dan bir emir aldı. Görünüşte kısa sürede bu eseri tamamladı. Çünkü aynı han ona kendi devrinin de bir tarihini yazmasını emretmişti. Agahî birbirini takiben Rahim Kul Han (1843-1846), Muhammad Emin Han (1846-1855), Abdullah Han (1855), Kutluğ Murad Han (1855-1856), Seyyid Muhammed Han (1856-1864) ve Seyyid Muhammed Rahim Han (1864-1872)'in tarihlerini yazdı. Bu eserlerin tümü, Rusya istilâsına kadar Kongrat hanedanının idaresindeki *Hive Hanlığı*'nın kesintisiz bir tarihidir. *Firdevs el-İkbâl* bu tarihler zincirinin başlangıçındadır ve bu eserlerin en büyüğüdür.

3 - Eser (The Work, s. XXV-L);

Bregel'e göre Munis'e eseri yazma emrinin verilmesi muhtemelen 14 Temmuz 1805 tarihinde. Bundan sonra yukarda da belirtildiği üzere zaman zaman eserin yazımında inkıtar olmuştur ve Agahî tarafından tamamlanmıştır. Bregel Munis'in önsözündeki plâni da şöyle açıklıyor, "Eser bir giriş (mukaddime), beş bölüm (bâb) ve bir sonuç (hâtime)a ayrılmıştır. Birinci bölüm, Âdem'den Nuh'un çocuklarına kadarki tarihi; ikinci bölüm Yâfes'den Kongrat koluna kadar Moğol hükümdarlarının tarihini, üçüncü bölüm Kuralas ahfadından Ebu'l-Gazi Han b.

Yadigar Han'a kadar hükümdarların tarihini; dördüncü bölüm El-Tüzer Han'ın Kongrat atalarının tarihini; beşinci bölüm doğuşundan eserin tamamlanmasına kadar El-Tüzer Han'ın tarihini ihtiva edecektir... Eserin tamamlanmasının gecikmesi ve El-Tüzer Han'ın ölümü son bölümün ihtivasının değişmesiyle sonuçlandı... Hâtüme aslâ yazılmadı ve Agahî eseri Muhammed Rahim Han'ın ölümüyle ilgili bilgiyle tamamladı". Bregel'e göre, Munis eserinin iki farklı bölümü için çeşitli kaynaklar kullandı. Ebu'l-Gazi'nin ölümüne kadar olan kısım (bk. s. 31-47) hemen hemen tamamen öteki eserlere dayanan bir kompilyasyondur. Sonraki büyük kısım ise orjinal malzemeye dayanmaktadır. Munis, orjinal olmayan bölümde birçok yazılı kaynaktan faydalandı. Bunların en önemlileri *Ravzat es-Safa* ve *Şecere-i Türk*'dür. Munis kendisinin yaşadığı dönemdeki olayların birçoğunda görgü şahididir, bunları tasvir eder veya en azından öteki görgü şahitlerinden duymuştur veya bu olayların bilgilerini birinci elden okumuştur. Öte yandan Agahî arşiv malzemelerini daha fazla kullanmış olmalıdır.

Bregel eserdeki bir konuya da dikkat çekiyor. Bu da tarihleme konusudur. O dönemdeki Orta Asya tarih yazıcılığında tarihleme için çeşitli sistemler kullanılmıştır; Hicri takvim, hayvan takvimi yılları, İran'a âit güneş takviminin hayvanî ayları. Öte yandan Hicri takvimde de bir mesele gözükmektedir. Çünkü Harezmîler Hicri takvim için iki başlangıç günü kabul etmektedirler. Bu bakımdan Hicri tarihlerin Miladiye çevrilmesine dikkat edilmelidir.

Bregel'e göre, Munis kaynaklarını şuursuzca kullanmamakta, mümkün olduğu yerde onları tenkidî olarak mukayeseyi denemektedir. Ayrıca her iki müellifin bu eseri bütünüyle tarafsız değildir. Açıkça ifade edildiği üzere bu müelliflerin eğilimleri el-Tüzer Han ile Muhammed Rahim Han ve onların atalarını yüceltmektir. Üslup bakımından ise Munis'in ifadesi süslü, şiirsel ve can sıkıcıdır. Eserde uzunlu-kısalı 767 şiirsel parça bulunmaktadır. Munis tarafından zikredilenler arasında Mulla Seyyide-yi Buharî, Nizamî, Sa'di, Firdevsî gibi şairler bulunmaktadır. Eserde mevcut şiirlerin çoğu savaşlar, avlar, bayramlar, hanların tahta geçiş ve ölümleri gibi konularla ilgilidir.

4 - *Firdevs el-İkbâl* üzerine çalışmalar (The Study of the *Firdaws al-İqbâl*, s. L-LVIII):

Bregel'in bu konuda yazdıklarını özetlersek; Munis ve Agahî hakkında Bau'ya ilk bilgi 1863'de Hive'de bulunan H. Vambery tarafından aktarılmıştır. Fakat o, Munis ve Agahî'nin orijinal tarihî eserleri hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Bu eserlerin mevcudiyetini öğrenen ilk Batılı bilgin (Alman menşeli) bir Rus şarkiyatçı A.L. Kuhn (Kuhn)'dur. O 1873'de Hive'nin Rusların hâkimiyetine geçtiği askerî sefere katılmıştı. Kuhn bu eseri *Turkestanskîe Vedomostî* başlıklı bir Taşkent gazetesinde zikretti. Ancak o yazmayı görmesine rağmen tam olarak zeyli yazanın kim olduğunu öğrenememişti. Daha sonra N. I. Veselovskii ve Howorth da Kuhn'un makalesinin Almancasını kullandılar. Kuhn ölene kadar Munis ve Agahî'nin eserlerini özel mülkiyetinde muhafaza etti. Onun yazma koleksiyonu 1890'da Peterburg'daki Asya Müzesi tarafından satın alındı. Bundan sonra C. Salemann ve A. Amirkhan'ians eser üzerinde çalışma yaptılar. Munis ve Agahî'nin tarihî eserleri üzerinde lâykıyla çalışan ilk bilgin Barto'ldü. Çeşitli yazılarında söz gelişi El'daki "Khvarizm/Harizm" maddesinde kullandı. Hattâ eserin bir kısmını yayına hazırladı ise de, nedense daha sonra bundan vazgeçti.

Türkiye'de eser üzerinde iki Türk bilgin Necip Asım 1909'da ve Abdülkadir İnan 1933'te Munis ve eseri hakkında kısa makaleler yayımladılar. Ancak eser üzerinde başka ciddi çalışma olmadı.

Bundan sonra da Rusya'da *Firdevs el-İkbâl* üzerine çalışmalar devam etti. 1961'de Q. Munirov; Munis, Agahî ve Beyanî'nin tarihî yazılarının bir analizi üzerine Özbekçe bir kitap yayımladı.

ladı. 1969'da Alma-Ata'daki Kazak İlimler Akademisi Kazaklar'ın tarihi üzerine Farsça ve Türkçe kaynakların Rusça tercümelerininin bir cildini yayınladı. Bu cilde, N. N. Mingulov tarafından yapılan *Firdevs el-İkbâl* parçalarından bir tercüme dahil edilmiştir. Bütün bu yayınlar, Munis ve Agahî'nin isimlerinin Türkologlar ve Orta Asya tarihçileri tarafından tanınmasına yol açtı. Artık onlar hakkında Türkçe literatür üzerindeki genel tetkikler ve el-kitaplarında bilgi bulunmaktadır. Bunların içinde en önemlilerinden biri M. F. Köprülü tarafından yazılmıştır (Çağatay edebiyatı mad., *İA*. III cild, s. 321).

5. - Yazmalar, Metin kritiği ve tercüme (The manuscripts, the text edition and the translation, LVIII-LXV).

Bregel bu kısımda daha çok eser üzerinde yaptığı çalışmaları açıklıyor. O, 1972-1978 yılları arasında *Firdevs el-İkbâl*'in tenkidli bir metin neşrini hazırladı. Bu eser 10 yıl sonra 1988'de *Leiden*'de basıldı. Bregel'e göre, "Munis ve Agahî'nin eserinin tercümesinde klâsik İran ve Çağatay metinlerini tercüme etmede karşılaşılan güçlükler vardır. Ayrıca bu eserin hükümdarlara ithaf edilmesi süslü bir üslûbla yazılmasına neden olmuştur. Bu sebeble modern bir batı diline tercümesi güçlükle mümkündür. Bu bakımdan tek alternatif, tarihi önemdeki herşeyi muhafaza etmeği deneyerek bir özet veya açıklamalı bir tercümedir. Daha fazla bilgi isteyenler orjinal Çağatayca metni kullanmalıdırlar." Ancak Bregel'in destek için müracaat ettiği müesses (NEH) en azından orjinal üslûp açısından fazla bir ödün vermeden kısaltma yapmasını şart koşturmuştur. Bregel tercümede kullanılan işaretler hakkında bilgi verdikten sonra "17-19. yüzyıllardaki Hive Hanlığı'nın tarihi üzerinde yeterli ölçüde çalışılmadığından ve *Firdevs el-İkbâl*'de şahsî ve coğrafi isimler çok olduğundan bunları ilâve araştırma olmadan tanımlamak kolay değildir" diyor. Bu bakımdan notların hazırlanmasında Buhara'ya âit İranlı ve Rus kaynakları kullanılmıştır. Bregel yer isimleri için kullandığı haritalarla ilgili bilgi de veriyor. Ancak yine de *Firdevs el-İkbâl*'de zikr edilen bütün yerler tespit edilememiştir. Hicrî tarihleri milâdiye çevirmede ise Münih'den Dr. Gerhard Behrens'in kompüter programını kullanmıştır. Eserin tercümesi 1982'de başlamış, fakat çeşitli zamanlardaki inkıtarlar ile ancak 1989'da tamamlanmıştır. Notların hazırlanması ise iki yıl sürmüştür. Bregel son olarak tercümeyi okuyan ve kendisine bir çok konularda yardımcı olan öğretim üyelerine teşekkür etmektedir.

Eser'de bundan sonra tercüme metninde kullanılan transkripsiyon işaretleri veriliyor (s. LXVI). Bibliyografya ise LXVII-LXXVII sayfaları arasında yer alıyor. *Firdevs el-İkbâl*'in tercümesi (Translation) ise s. 1-539 arasındadır. Tercümeyle ait notlar ise s. 543-659 gibi eserde geniş bir yer tutmaktadır. Bundan sonraki sayfa, dizinin nasıl kullanılacağı hakkında bilgi veriyor. Dizin ise üç kısımda yapılmıştır; Şahıs adları dizini (Index of Personal Names, s. 663-697), Yer isimleri dizini (Index of Geographical names, s. 698-713), Etnik isimler dizini (Index of Ethnic Names, s. 714-718).

Yukarıda da belirtildiği üzere eserin sonunda iki soy kütüğü cetveli bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Cingizlere bağlı Harezmi Arabşahîler'in soy kütüğü (Geneological tree of the Arabshahids of Khorezm, with related Chingizids), ikinci ise Harezmi Kongratların soy kütüğü / 14-20. yüzyıllar (Geneological tree of the Qongrats of Khorezm / 14th-20th centuries)dür.

Eserdeki üç haritadan birincisi Orta Asya (Central Asia), ikincisi Harezmi, Buhara, Horasan (Khorezm, Bukhara, Khorasan), üçüncüsü ise 17 ve erken 19. yüzyıllardaki Harezmi (Khorezm in the 17th - early 19th centuries) ile ilgilidir.

Daha önce de belirtildiği gibi, *Firdevs el-İkbâl* 18. yüzyıl ve 19. yüzyılın başı Harezmi tarihi ve Hive Hanlığı için çok önemli bir eserdir. Bregel'in girişte ortaçağda bölgede hüküm süren

Türk hanedanlar Gazneliler, Selçuklular ve özellikle Harezmsâhlar (1097-1231) ile ilgili olarak biraz bilgi vermesi kanaatimce isabetli olurdu. Böylece sonraki dönemler ile tarihi bağlantı daha kolay sağlanırdı. Öte yandan rahmetli hocam Z. Velidi Togan (*Tarihte Usul*, İstanbul 1962², s. 224) da Munis'in eserini zikrederek bir yazma nüshasının İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar N. 82 olduğunu belirtiyor. Ayrıca Agahî'nin eserleriyle ilgili bilgi veriyor. Ord. Prof. Togan Harizm mad., *İA*. s. 254 ve 257'de Munis ve Agahî'nin eserlerini kullanmıştır. Ancak merhum hocamız *Firdevs el-İkbâfi* Agahî'nin tamamladığını tespit edememiştir.

Sonuç olarak Prof. Dr. Bregel *Firdevs el-İkbâfi*'nin İngilizceye çevirisini yaparken; giriş, esere ilâve ettiği notlar ve bibliyografya ile, bir ilmi çalışmanın nasıl olması gerektiği hususunda güzel bir örnek ortaya koymuştur. Bu bakımdan 18. ve 19. yüzyıl Harezim ve Orta Asya tarihi konusunda araştırma yapacakların *Firdevs el-İkbâfi*'nin bu İngilizce tercümesini muhakkak görmesi gerekecektir.

ERDOĞAN MERÇİL

